

Т.А. Бекбаева*¹, Б.С. Асанова², Ф.А. Адилова³

¹тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

E-mail: t.a.bekbaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-1477-8784>

²тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

E-mail: bayan.asanova7@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9822-1466>

³тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

E-mail: fari77@mail.ru, [https:// https://orcid.org/0000-0001-9017-2516](https://orcid.org/0000-0001-9017-2516)

1987-1988 жж. ҚАЗАҚСТАНДА ӨМІР СҮРЕТІН ЭТНИКАЛЫҚ ТОПТАРДЫҢ САЯСИ-ҚОҒАМДЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Аңдатпа

Мақалада 1987-1988 жылдары Қазақстанда өмір сүретін этникалық топтардың саяси-қоғамдық жағдайы, білім алуы және мәдени дамуы қарастырылған. Аталған уақытта еліміздің этникалық құрамы жағынан көпұлтты болуы және бұл этникалық топтардың мәдени дамуының тұтастығын тәуелсіз Қазақстан біріктіруші болып табылады. Қазақстанда 1987-1988 жж. өмір сүрген этникалық топтардың саяси-қоғамдық жағдайын зерттеу, бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның этносаяси және этномәдени тарихын зерттеуге мүмкіндік береді. Қазақстанда өмір сүретін этникалық топтардың саяси-қоғамдық жағдайы үнемі зерттеуді талап етіп отыратын мәселелердің бірі. Өйткені көптеген этностар қазақ жеріне саяси қысым, мәжбүрлеу, қуғындау саясаты нәтижесінде қоныстанған. Сол себепті, авторлар мақалада Қазақстанда өмір сүріп жатқан этникалық топтардың саяси-қоғамдық жағдайы туралы дұрыс ғылыми көзқарас қалыптастыру маңызды екендігін алға тартады. Бүгінгі таңда елімізде Кеңестік дәуірден кейін этносаралық тұрақтылықты сақтау мемлекеттің ішкі саясатының маңызды басым бағыттарының бірі болып саналады. Мақалада Қазақстанда өмір сүретін этникалық топтардың саяси-қоғамдық жағдайын қарастыру үшін жекелеген авторлардың еңбектері мен мұрағат құжаттары ғылыми айналымға тартылды.

Кілт сөздер: этнос, тоталитарлық жүйе, ұлтаралық қатынастар, депортация, этникалық топтар, КСРО.

Бекбаева Т.А.*¹, Асанова Б.С.², Адилова Ф.А.³

¹кандидат исторических наук, старший преподаватель
Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан.

E-mail: t.a.bekbaeva@mail.ru <https://orcid.org/0009-0008-1477-8784>

²кандидат исторических наук, старший преподаватель
Казахский Национальный Университет им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан.

E-mail: bayan.asanova7@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9822-1466>

³кандидат исторических наук, старший преподаватель
Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан.

E-mail: fari77@mail.ru, <https:// https://orcid.org/0000-0001-9017-2516>

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ЭТНИЧЕСКИХ ГРУПП ПРОЖИВАЮЩИХ В КАЗАХСТАНЕ В 1987-1988 гг.

Аннотация

В статье рассматривается общественно-политическое положение, образование и культурное развитие этносов, проживающих на территории Казахстана в 1987-1988 гг. Учитывая свою многонациональную государственность, Казахстан является объединителем культуры общения всех этносов, проживающих в стране. Изучение истории межнациональных отношений в общественно-

политической ситуации Казахстана в 1987-1988 гг. позволяет изучить этнополитическую и этнокультурную историю сегодняшнего независимого Казахстана. Общественно-политическое положение этнических групп, проживающих в Казахстане, является одним из вопросов, требующих постоянного исследования. Потому что многие этнические группы поселились на казахской земле в результате политического давления, принуждения и политики преследования. Именно поэтому в статье авторы утверждают, что важно сформировать правильный научный подход к общественно-политическому положению этносов, проживающих в Казахстане. После советской эпохи сохранение межэтнической стабильности в стране считается основным направлением внутренней политики государства. Для рассмотрения общественно-политического положения этносов, проживающих в Казахстане использованы труды отечественных и зарубежных авторов, а также вошли в научный оборот архивные данные.

Ключевые слова: этнос, тоталитарная система, межнациональные отношения, депортация, этносы, СССР.

T.A. Bekbaeva*¹, B.S. Assanova², F.A. Adilova³

*¹candidate of Historical Sciences, Senior Lecture
Kazakh National Pedagogical University after named Abai, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: t.a.bekbaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-1477-8784>*

*²candidate of Historical Sciences, Senior Lecture
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: bayan.asanova7@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9822-1466>*

*³candidate of Historical Sciences, Senior Lecture
Kazakh National Pedagogical University after named Abai, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: fari77@mail.ru, [https:// https://orcid.org/0000-0001-9017-2516](https://orcid.org/0000-0001-9017-2516)*

SOCIAL AND POLITICAL SITUATION OF ETHNIC GROUPS LIVING IN KAZAKHSTAN IN 1987-1988.

Abstract

The article examines the socio-political situation, education and cultural development of ethnic groups living on the territory of Kazakhstan in 1987-1988. Considering its multinational statehood, Kazakhstan is a unifier of the culture of communication of all ethnic groups living in the country. Studying the history of interethnic relations in the socio-political situation of Kazakhstan in 1987-1988. allows you to study the ethno-political and ethnocultural history of today's independent Kazakhstan. The socio-political situation of ethnic groups living in Kazakhstan is one of the issues that requires constant research. Because many ethnic groups settled on Kazakh soil as a result of political pressure, coercion and persecution policies. That is why in the article the authors argue that it is important to form a correct scientific approach to the socio-political situation of ethnic groups living in Kazakhstan. After the Soviet era, maintaining interethnic stability in the country is considered the main direction of the state's internal policy. To consider the socio-political situation of ethnic groups living in Kazakhstan, the works of domestic and foreign authors were used, and archival data were also included in scientific circulation.

Key words: ethnicity, totalitarian system, interethnic relations, deportation, ethnic groups, USSR.

Кіріспе. Тоталитарлық жүйе орнаған кеңестік кезеңде қуғын-сүргінге ұшыраған халықтар басқа республикаларға көшірілген сияқты Қазақстанға да күштеп қоныстандырылды. Бұл этностардың басым көпшілігінің өз отандары бар, сондықтан мақалада Қазақстанда өмір сүретін өзге елдердің ұлттары этникалық топтар ретінде қарастырылған. Дей тұрғанмен, мемлекетімізде мекендейтін барлық халықты тек қазақ деп атай алмаймыз, себебі оның жартысына жуығы өзге этнос өкілдері болып табылады. Ал ғылыми зерттеулерде «ұлт», «этнос» терминдері қазақ халқына тиесілі екендігі нақты айтылмайды. Бірақ «қазақстандық ұлт» жоқ екені шындық және осы мәселенің келешекте орын алмауына қазақ ұлты мүдделі болуы тиіс деп, ойлаймыз. Осы тұрғыдан қарастырғанда зерттеліп отырған тақырыптың өзектілігі жоғары.

Отандық тарихнамада екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында Қазақстанға күштеп қоныстандырылған өзге ұлттардың қуғын-сүргінге ұшырап, тоталитарлық жүйенің құрбаны болғаны туралы нақты тарихи көзқарас қалыптасқанымен, этносаясат ғылымында жаңа ұлт саясатының ерекшеліктері, негізгі бағыттары мен принциптері туралы қалыптасқан біртұтас көзқарастар жүйесі әлі жоқ. Бұл бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның жағдайында ресми мемлекеттік ұлт саясатына кері әсер етуі

әбден мүмкін деп, ойлаймыз. Елімізге түрлі тарихи оқиғаларға байланысты тұрақтанған, қоныстанған этностардың саяси-қоғамдық жағдайын зерттеу мемлекеттің ұлтаралық қатынастарын реттеуге және олардың саяси-қоғамдық жағдайы туралы дұрыс көзқарас қалыптастыруда маңызды болып табылады.

Көптеген отандық зерттеулерде 1987-1988 жылдардағы Қазақстандағы этникалық топтардың саяси-қоғамдық жағдайы жалпы сипаттаумен шектеліп, жан-жақты талданбайды. Қазақстанда тұратын этностардың саны жалпы көрсеткіштерде көрсетіліп, күштеп қоныстандыру саясаты зерттелгенімен, олардың кеңестік кезеңде өз елдеріне қайтуларының себептері, төлқұжаттарына қатысты туындаған қиындықтар туралы айтылмайды. Қазақстанда өмір сүретін этникалық топтардың саяси-қоғамдық жағдайын қарастырудың мақсатын түсіну советтік тарихтың 1987-1988 жылдарына байланысты зерттеу нысанына алынуға лайық. Мақаланың мақсаты – Қазақстанда өмір сүретін этникалық топтардың 1987-1988 жж. саяси-қоғамдық жағдайын талдау. Бүгінгі таңда елімізде өмір сүріп жатқан этникалық топтардың даму тарихында орын алған тарихи оқиғаларды бүгінгі көзқарас тұрғысынан зерделеу, олардың қоғамдық-саяси өміріне ғылыми дұрыс көзқарас қалыптастыруға мүмкіндік береді. Мұндай көзқарас қалыптастыру бүгінгі таңда әртүрлі этникалық топтардан тұратын Қазақстанның көп ұлтты халқының ұлтаралық қатынастар тарихының жаңа үлгісін қалыптастыруға ықпалдық етеді. Өйткені, бүгінгі көп ұлтты Қазақстан жағдайында өмір сүріп жатқан адамдар үшін өз болашағын, саяси-қоғамдық жағдайын терең түсіне білуі олар үшін өте маңызды.

Материалдар мен әдістер. Кеңестік кезеңде Қазақстанға күштеп қоныстандырылған өзге ұлттардың 1987-1988 жж. өз елді-мекендеріне қоныс аударуының себептері Қазақстан Республикасының Президенті Мұрағатының 708-ші қор құжаттарындағы мәліметтер арқылы берілген, Соның ішінде Қазақстанға 1944-ші жылдары Аджар АКСР, Қарашай АКСР, Шешен-Ингуш АКСР-ның ыдырауы нәтижесінде өзге этностардың қоныстандырылғаны да мұрағат құжаттары материалдары негізінде дәйектелген. Сондай-ақ, мақаланы жазу барысында шетелдік және ресейлік ғалымдардың еңбектері қарастырылды. Мақалада Қазақстанда өмір сүретін этникалық топтардың 1987-1988 жж. саяси-қоғамдық жағдайын қарастыру ғылыми тұрғыдан талдау, саралау, нақтылау сияқты ортақ әдістер негізінде жүзеге асырылды. Мақалада мұрағат құжаттарына тарихи қажеттілік, тарихи үрдістің объективтілігі тұрғысынан талдау жасалынып, оларға сілтеме жасалынды.

Талқылау. Мақала жазу барысында Ресей ғалымдары Земсков В.Н. [1, 103 б.], Панеш Э.Х. және Ермолов Л.Б. [2, 212 б.], Осипов А.Г. [3, 29 б.] және А. Юнусовтың [4, 161 б.] жекелеген зерттеулері қарастырылды. Онда КСРО құрамында болған одақтас республикалардың барлығының бүгінгі таңда көп ұлтты мемлекет болуына себеп болған тарихи оқиғаларға ғылыми тұрғыдан талдау жасалған. Аталған авторлардың зерттеулерінде Солтүстік Кавказ жерінен КСРО-ға күштеп қоныстандырылған халықтардың саяси-қоғамдық, әлеуметтік-мәдени және ол халықтардың күнделікті өмір жағдайы туралы жазылған. Кеңес Одағы ыдырауы қарсаңында оның құрамында болған Қазақстан, Армения, Тәжікстан, Грузия сияқты елдерде орын алған ұлттық шиеленістің өршу себептеріне шетелдік ғалым Э.Каррер Д'Анкос өз еңбегінде талдау жасаған [5, 492 б.]. Автор КСРО-ның жекелеген республикаларындағы ұлт саясатында орын алған қателіктерге тоқтала отырып, ондағы ұлттық қатынастарға байланысты саясаттың дұрыс жүргізілмеуі ұлтшылдықтың өрістеуіне әкелді деген тұжырым жасайды. Сол сияқты КСРО-дағы ұлттық қатынастардың шиеленісі туралы Р. Пайпс [6, 241 б.], Х. Макклоски [7, 300 б.] және Э. Реймондтың [8, 248 б.] еңбектерінде қарастырылған.

Қазақстанға күштеп қоныстандырылған этникалық топтар туралы жазған отандық авторлардан М.Қ. Қозыбаевтың [9, 272 б.], М.М. Асылбеков пен А.Б. Галиевтің [10, 256 б.], К.С. Алдажуманов пен Е.К. Алдажумановтың [11, 151 б.], У.Х. Шәлекенов пен М.У. Шәлекеновтың [12, 302 б.] және т.б. еңбектері қарастырылды. Аталған қазақ тарихшыларының еңбектерінде Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Қазақстанға күштеп қоныстандырылған халықтардың саяси-әлеуметтік этникалық жай-күйі, тілдік ортасы, кеңестік кезеңдегі даму жағдайындағы ортақ белгілер негізінде қарастырылған.

Мақалада 1987-1988 жж. КСРО аумағында қуғын-сүргінге ұшыраған халықтар өздерінің қордаланған құқытарына биліктің назар аударуын сұрауы мұрағат құжаттары мәліметтерімен беріліп, жаңа көзқарас тұрғысынан талданған. Авторлар мақалада берілген мұрағат құжаттарының мәліметтері негізінде Қазақстанда 1987-1988 жж. этносаралық тұрақтылықты сақтау мақсатында этникалық топтардың білім алуын дамыту барысында ашылған аралас және орыс тілінде оқытылған мектептер кейіннен қазақ тілінің тұрмыстық тілге айналуына әсер етті деген, қорытынды жасайды.

Зерттеу нәтижелері. Белгілі бір тарихи, саяси оқиғаларға байланысты елімізге күштеп қоныс аударылған этникалық топтар, бүгінгі Қазақстанның азаматтары болып табылады. Осы азаматтар арасында татулықты, бейбітшілік пен саяси тұрақтылықты сақтау үшін, әр этникалық топтардың Қазақстанға келу тарихына қатысты дұрыс көзқарас қалыптастыру қажет. Біз оған, тек ғылыми тұрғыда зерттеу жасау арқылы қол жеткізе аламыз. Өйткені бұл елімізде ішкі саясатты тұрақтандыруға және

ұтқырлы ұлттық саясатты жүзеге асыруға ықпалдық етеді. Қазақстанда өмір сүріп жатқан этникалық топтардың тарихын зерттеу арқылы КСРО құрамында болған бірнеше ұсақ республикалар Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде өз дербестіктерін сақтай алмағандығын көруге болады. Оған мысал ретінде Аджар АКСР, Қарашай АКСР, Шешен-Ингуш АКСР-рын атай аламыз.

Сталиндік қуғын-сүргінге ұшыраған жоғарыда аталған елдердің азаматтары 1944 жылы қазақ жеріне сондай-ақ, Одақ құрамындағы барлық республикалар мен көршілес мемлекеттерге күштеп қоныстандырылған және ол арнайы Бұйрықтар арқылы жүзеге асырылды. Соның ішінде аталған республикалар-дың азаматтарының Қазақстанда тұратыны 25 820 адамды құрайтындығы 1979 жылғы санақ материал-дары негізінде анықталғаны белгілі [9, 1 п.]. 1943-1944 жылдары Солтүстік Кавказдан күштеп қоныс аударылған ахилат, месхитин, вайнах, ахыцқы және т.б. халықтар Қазақстанның оңтүстік облыстарының ауылдық жерлеріне шоғырландырылған.

1943-1944 жылдары Солтүстік Кавказдан күштеп қоныс аударылған этностар А.Г. Осипов [3, 29 б.] пен А. Юнусовтың [4, 161 б.] еңбектерінде, соның ішінде қарашай балқарлары, шешен-ингуштар, түрік-месхитин, түрік-ахысқы сияқты этностардың саяси, әлеуметтік-мәдени дамуы қарастырылған. Авторлар КСРО ыдырағаннан кейінгі жаңа ұстанымдарға сүйене отырып, күштеп қоныстандырылған халықтардың өмір сүру салтын, олардың кейінгі әлеуметтік жағдайларын зерттеу елдің этникалық жағдайын зерттеуде өзекті болып табылады,-деп жазды.

Елімізде тұратын қарашай балқарлары 1943 жылы Қарашай АКСР ыдырағаннан кейін Оңтүстік Қазақстан облысы жерлеріне қоныстандырылды. КСРО-ның бірнеше мемлекеттеріне күштеп қоныстандырылған тау халықтарының өмір сүруіне қойылған құқықтық шектеулер, белгілі тарихи оқиғаларға байланысты, яғни Сталиндік тоталитарлық жүйе әшкереленген соң, түбегейлі алынып тасталынды. Осыдан кейін ғана бұл этникалық топтарға соның ішінде Қазақстанға қоныстандырылғандарына да ерікті өмір сүру құқығы берілді. Енді олардың азаматтық құқықтары кеңес азаматтары сияқты конституцияда көрсетілген заңға сәйкес толыққанды қорғалатын болды [13, 2 п.]. Осы кезден бастап қана Қазақстанға күштеп қоныс аударылған халықтардың балалары мектепте оқуға мүмкіндік алды. 1955 жылы қазан айында Қазақ КСР Оқу министрлігінің «Арнайы қоныстанушылар балаларын оқытудағы кемшіліктерді жою туралы» №695 бұйрығына сәйкес, қоныстанушылар арасында сауатсыздықты жою қолға алынды. Бұған дейін олардың қоғамдық-саяси және әлеуметтік жағдайы төмен болды.

Жоғарыда аталған елдердің Алматы облысына күштеп қоныстандырылған азаматтарының басым бөлігі Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде көшірілгендігі Ішкі Істер органдары құжаттарында нақты көрсетілген. Олардың барлығы дерлік Алматы облысы маңындағы ауылдық жерлерге орналастырылған болатын. Ауылдық жерлерге күштеп қоныстандырылған әзербайджан, күрт, түрік, қырым татарларының саны 1988 жылы мемлекет тарапынан қайта нақтыланған болатын [13, 12 п.]. Мұндай нақтылау жұмыстары елдегі ұлтаралық қатынастарды алдағы уақытта «қайтақұру» саясатына байланысты реттеу, дамыту және тұрақтандыру мақсатында жүргізілді.

1985 жылы КСРО-да М.С. Горбачевтың «қайтақұру» саясаты қабылданғаннан кейін, жоғарыда көрсетілген Алматы облысында тұрып жатқан этникалық топтар Жергілікті Атқару комитеттерінің рұқсатымен жиналыстар өткізген. Жиналыста жергілікті биліктен Қазақстанға күштеп қоныстандырылған кезде түрік ұлты азаматтарының төлқұжаттарында дөрекі бұрмалаушылық орын алғандығы айтылып, азаматтардың ұлты жазылатын тұсына олардың ұлтына сәйкес келмейтін «әзербайджан» ұлты деп жазылғандығы және төлқұжаттарындағы «татар» ұлты деген атаудың орнына өздерінің шынайы ұлтын көрсетілуін сұраған. Мысалы, төлқұжаттарында ұлты «әзербайджан» дегенді «түрік» ұлтына ауыстырып беруді өтінген. Бірақ, өкінішке орай аталған төлқұжаттардағы азаматтардың ұлтына байланысты өзгерту-лер өтініш немесе сұрау арқылы өзгертілмейтіндігі және азаматтың ұлты туылғанда жазылатындығы, кейіннен азаматтарға ұлтын қайта өзгертуге болмайтындығы заңда көрсетілген [13, 13 п.]. Кеңес халқына бірдей осы заңнамалық құжаттарға байланысты татарлар мен түріктердің төлқұжаттарына өзгертулер енгізілмеген. Бұл азаматтардың төлқұжаттарында орын алған қателіктер, кеңестік кезеңдегі ұлтаралық мәселелерде шешімін таппаған қиындықтардың бірі болып қала берген [14, 216 п.]. Күштеп қоныс-тандыру кезінде бұл этникалық топтардың құқығы қорғалмады, олар орналасқан жерлерінде жергілікті қазақ халқы тарапынан ғана қамқорлық көрді. Бұған жекелеген зерттеулерде кездесетін осы этностардың тарапынан жергілікті қазақ халқына айтылған алғыстары мен ризашылық білдірулері дәлел бола алады.

1988 жылы «қайтақұру» саясатымен келген жариялылық, яғни сөз бостандығына ие болған кеңес халқы соның ішінде Алматы облысының ауылдық жерлеріне күштеп қоныстандырылған халықтар өздерінің азаматтық құқықтарын пайдалану арқылы өз елдеріне оралу мүмкіндігін беруді жергілікті билік өкілдерінен бірнеше рет сұраған сұраулары мұрағат құжаттарында сақталған. Жиында сөйлеген

өзге ұлт өкілдері алғашқы сөздерін жылы қабақ танытып, қоғамда шеттетпей, оларды өздерімен бірдей көрген қазақ халқына алғыс айтудан бастаған. Осындай жиындарда Қазақстанға зұлмат жылдары күштеп қоныс-тандырылған өзге ұлт өкілдері өздерінің еліне, жеріне деген сағыныштарын айтып, өз Отандарына қайта қоныс аударғылары келетіндерін білдірген [13, 14 п.]. Қазақстанға қоныстандырылған тау халықтарының қазақ халқымен «Құрбан-айт», «Наурыз» сияқты ортақ дәстүрлері бар. Бұл этностардың рухани тәрбие-сінде үлкенді сыйлау, мейірімділік көрсету дәстүрі мен қатар қонақжайлылық сақталған. Қазақ халқының оларға мұндай түсінушілік танытуы көптеген зерттеулерде «толерантылық» деп көрсетілсе, кейбіреуінде бұл қазақтың салт-дәстүріндегі адамгершілік принциптерінің басымдығы деп, көрсетіледі.

Жоғарыда талған Қазақстанда өмір сүріп жатқан этникалық топтар армяндар, грузиндер, ингуштар, татарлар, өзбектер, белорустар, поляктар, орыстар және т.б. барлығы ортақ орыс тілінде сөйлеуді қалады. Оған қоса республиканың почталық бөлімдерінде телеграфтық және басқа бланкілер екі тілде басылып шығарылатын болды. Тіптен дүкендердегі тауарлардың аталуы екі тілде жазылды. КСРО мен Қазақ КСР конституцияларында азаматтардың бостандығы мен негізгі құқықтарында әр халық өзінің ана тілінде немесе КСРО-ның басқа ұлттарының тілінде сөйлеу құқығына ие деп, көрсетілген. Осындай тарихи оқиғаларға байланысты күні бүгінге дейін мемлекеттік тіліміз қазақ тілінің еркін дамуы тұралап тұр. Екінші жағынан, оған қазақ халқының демографиялық өсімі де себеп болды.

Аталған жылдары мемлекет тарапынан Қазақстанда қазақ мектептерін салу жоспарларында аралас мектептер салу онымен қатар жүргізілді. Бұл бір жағынан, «Желтоқсан оқиғасынан» кейін, елдегі ушыққан этносаралық жағдайды тұрақтандыру болса, екінші жағынан, коммунистік идеология негізінде халықтар достастығы идеясын дамыту болды. Аралас мектептерді салуда өзге ұлт азаматтары көптеп шоғырланған Алматы, Целиноград, Көкшетау облыстары алдыңғы қатарға шықты. Одақ көлемінде тың және тыңайған жерлерді игеру кезінде Қазақстанның Солтүстік аудандарында өзге этностардың саны арта түсті. Мектептердің орналасуына байланысты неміс, әзербайджан, түрік, поляк және т.б. ұлт өкілдерінің балалары оқитын мектептерде олардың ана тілін меңгерулеріне жағдай жасалды. Бұл бүгінгі егемен Қазақстанның мемлекеттік тілі, яғни қазақ тілінің еліміздегі қарым-қатынас тілі болып саналатын орыс тілімен қатар тұруына себеп болды. Егер осы 1988 жылдары еліміздегі қазақ тілді мектептердің саны 2540 болды десек, қабылданған реформаларға сәйкес келер жылы олардың санын 4315-ке жеткізу жоспарланды. Мұнымен қоса жергілікті жерлерде өзге тілдермен аралас және басқа да ұйғыр, тәжік т.б. тілдер оқытылатын мектептердің санын өсіру де жоспарланған. Әсіресе, елімізде коммунистік идеологияға байланысты көптеген жалпы білім беретін орта мектептерде неміс тілін оқыту туралы шешім қабылданды [14, 164 п.]. Аталған жылдары Қазақстанда 61 136 поляк тұрған, олар халықтың 0,4 пайызын құрайды. Оның 59 пайызы ауылдық жерлерде, 41 пайызы қала орталықтарында тұрған. Поляктардың басым көпшілігінің орналасқан жерлері Көкшетау, Целиноград, Қарағанды облыстары болды [14, 86 п.]. Осы жылы аталған облыстармен қоса еліміздің барлық жерлеріндегі мектептерде неміс тілін оқыту үрдісін енгізу үшін, мұғалімдер мен оқытушылар қайта даярлау курстарынан өткізілген [15, 18 п.].

Қазақстанда аралас мектептер мен балабақша мекемелерінің санын арттыру мақсатында 1989-1990 жж. жаңа оқу жылына дейін аралас мектептердің санын 1107-ге жеткізуге, онда оқитындардың санын 711 мың адамға жеткізу жоспарланған. Осыған орай, орыс мектептері мен орыс балабақшаларында қазақ тілін оқытатын мұғалімдерді даярлау қолға алынған. Дегенменде өзге этностар басым болған жерлерде орыс тілінде оқытатын жалпы орта білім беретін мектептерге сұраныс жоғары болған. Тіптен елімізде әзербайджан тілін үйретуде оқулықтар мен оқу құралдары қажет болып, Азербайджан КСР білім беру министрлігімен келіссөздер жүргізіліп, олардан көмек көрсетулері сұралған. Сол сияқты Армян және Өзбек КСР республикаларымен де осындай келіссөздер жүргізіліп, Қазақстан республикасында күрт, корей және т.б. тілдерді оқып-үйренуге қол жеткізу қарастырылған. Қазақстанда тұратын армян халқының композиторлар одағы құрылып, армян әдеби тілінің қалыптасуының алғышарты жасалған. Осылайша кеңестік кезеңде республикамызда түрлі этностардың тілдерінің оқытылуына барлық жағдай жасалды, олардың қоғамдық-саяси және мәдени дамуына еш кедергі жасалмауы бүгінгі тәуелсіз еліміздің көп ұлтты болып қалыптасу барысында шешуші рөл атқарды.

Республиканың Алматы, Шымкент, Талдықорған қалаларында 1988 ж. педагогикалық оқу орындарына ұйғыр халқының абитуриенттері оқуға түсу үшін ана тілінде емтихан тапсыру мүмкіндігіне ие болған. Білім беру ордаларында оқытушыларға арналған неміс тілін оқытудың оқулықтары мен әдістемелік оқу құралдары қайта басылып, жаңартылып шығарылған. Республиканың әр төртінші Жергілікті Кеңестер атқару комитеттерінде іс-қағаздармен жұмыс жасау ісі (2995-тің 748-і) қазақ тілінде жүргізілсе, Алматы облысының алты ауылдық кеңесінде ұйғыр тілінде, Шымкент облысының екеуінде өзбек тілінде жүргізілген [14, 93 п.]. Бұдан кеңестік кезеңде қалыптасқан әртүрлі тілдік саяси ахуал 1989-

шы жылдан кейін бірден мемлекеттік тіл қазақ тілінің еркін дамуына тежеу болғандығын көруге болады. Уақыт өте келе бұл мәселе бірден болмаса да өз шешімін табуда. Тәуелсіз ел болған соң мемлекеттік тіл саясаты тұрақтанып, қазақ тілінің мәртебесін арттыру мемлекеттің стратегиялық басымдықтарында алдыңғы қатарға шықты.

Елімізде тұратын көп этностың бірі – ұйғырлар. Сол себепті ұйғыр театрлары Қазақстандағы өзге этностарға қарағанда ертеден жұмыс жасады. Қазақ халқының «Наурыз» мейрамы ұйғыр халқының да салтында бар. Ұйғыр халқының Қазақстанға қоныс аударуы XIX ғасырда басталғанымен, Қытай еліндегі тарихи оқиғаларға байланысты бүгінгі күнге дейін жалғасуда. Қазақстанда өмір сүріп жатқан, бүгінгі көпұлтты еліміздің заңды азаматы болып саналатын ұйғыр этносының тілінде жалпы орта білім беретін мектептерге қоса, ұйғыр ұлт өкілдерінің білім алушыларына жоғары оқу орындарына өздерінің ана тілі, яғни ұйғыр тілінде емтихан тапсырып оқуға түсу мүмкіндіктері қарастырылып, жүзеге асырылған болатын [14, 30 п.]. Себебі, ұйғыр халқы дүнгендер сияқты қазақ жеріне XIX ғ. екінші жартысында көптеп қоныстандырылып, тұрақтанған.

Республикада әртүрлі этникалық топтардың өмір сүруінің өзі кейде қоғамдық-саяси тұрғыдан алғанда түрлі қиындықтар туғызады. Олардың тарапынан Қазақ КСР мемлекеттік билік басындағы жоғарғы ұйымдардағы қызметте барлық ұлт өкілдері болуы тиіс деген қағида орындалмайды деген шағымдар да түскен. КСРО-ның жоғарғы ұлттық кеңесі негізіндегі құрылыстық белгісінде – одақтас республика құрамында автономиялы республикалар жоқ, автономиялы облыстар мен округтар, ұлттық құрылымы ескерілмей, мұндай түрде ұлттық мемлекеттік анықталмаған. Бұл одақтас республикалардағы этносаралық қатынастарды дамыту мен тұрақтандыруды әртүрлі жағдайға әкелді. Осы себепті республикада автономиялық құрылымы жоқ өмір сүріп жатқан аз өзге ұлттардың мүддесін қарау КОКП-ның жоғарғы кеңесіне ұсынылады. Еліміздегі неміс ұлты арасында өз отандарына көшіп кетуді ойлайтындар саны көбейген сайын, оларға автономиялық құрылым қажет деген, қоғамдық пікір қалыптасқан [14, 216 п.]. Мұндай Қазақстандағы этникалық топтар қоғамдық-саяси дамуы жағынан титулды қазақ этносының тілі, ұлттық салт-дәстүрлері маңына шоғырлануы тиіс еді, бірақ бұл мәселе КСРО құрамында болған республикаларда халықаралық және бауырлас халықтар негізінде жалпылама қарастырылды. Қазақстанда өмір сүретін этностар тарапынан автономиялы болу сияқты ұсыныстар ұйғыр және мен кәріс этностары тарапынан жасалған.

1987 ж. ұйғыр тарихшысы М.Н. Кабировтың «Уйгуры – автохтоны Семиречья» деген еңбегі сынға алынады. Автордың қолжазбасында өткен мен бүгінгі күнгі ұйғыр халқының тарихы айтылған. Шығарма-ның бірінші бөлімінде жазылған ұйғыр халқының төңкеріске дейінгі кезеңіне тоқталмай, Қазан төңкерісі-нен кейінгі ұйғыр халқының тарихына келетін болсақ, Жетісуда 250 мың ұйғыр тұрады делінген. Ал 1979 жылғы санақ бойынша Қазақстанда 147,9 мың ұйғыр тұрса, оның 133,7 мыңы Жетісуда тұрады. Сонымен қатар автор, кеңес халықтары сияқты ұйғырлар қазақтармен тең құқықта өмір сүрмейді. Біздің елде ұйғырлар сияқты кемсітілген халық жоқ. Кеңес ұйғырлары өзбек, қазақ, қырғыздардан артта қалған. Ұйғырлар Ұлы Қазан берген заңдылықтарды пайдалана алмайды, оны тек қазақ, өзбек, қырғыз халық-тары ғана пайдаланады, - деп жазған [14, 22 п.]. Шын мәнісінде, ұйғыр халқының тарихы, ортақ жеңістері, еңбек бөлінісі, қайғы мен мұңы да еліміздің өзге халықтарымен бірдей дамыды. Қазақстан Компартия-сының Орталық Комитеті мен басқа партиялық ұйымдар мұндай ұлттаралық қатынастарды шиеленістіруге бағытталған шығармалардың себебін анықтап, оларды жою туралы қаулы қабылдаған [14, 25 п.]. Осы жерде айта кететін жәйт, мемлекеттік тіл болып табылатын қазақ тіліндегі мектептер мен балабақшалар-дың және басқа да мекемелердің жергілікті қазақ халқы үшін жеткіліксіздігі Кеңестік кезеңде елімізде ұлттаралық қатынастардың қайшылықсыз болмағанын дәлелдейді.

Қазақстанда 1986 ж. болған «Желтоқсан оқиғасының» барысын қадағалап отырған басқа мемлекеттердің журналистері түрлі тарихи оқиғаларға байланысты Кеңес Одағы құрамында болған республикаларда қалыптасқан этносаралық саясаттың қалыптасуы қызықтыратындығы және шетелдік журналистерді Орта Азия мен Қазақстандағы аз құрамдағы өзге ұлт өкілдерінің өмірімен танысқылары келетіндері туралы жазып Н.Г. Колбинге хат жолдаған. Осы хатқа жауап ретінде жаңалықтар баспасөз агенттігі шетелдік журналистердің қатысуымен Алматы қаласында дөңгелек үстел өткізуді ұсынған, оған елімізде өмір сүріп жатқан аз құрамдағы этникалық топтардың өкілдерін қатыстыру арқылы олардың қоғамдық-саяси және әлеуметтік-мәдени өмірімен таныстыру жоспарланған. Сонымен қатар, шетел журналистері республикадағы неміс, кәріс, т.б. этникалық топтардың күнделікті тұрмысымен танысқылары келетіндік-терін жазған [16, 1-8 п.]. Нәтижесінде, 1988 жылдың қазан айының 28-29-шы күндері осы дөңгелек үстелге немістер, кәрістер, дүнгендер, гректер, қырым татарлары және т.б. этникалық топтардың өмірімен таныстыру ұйымдастырылған

Қазақстанда тұратын көптеген этникалық топтардан шыққан ғалымдар қоғамның барлық ғылыми

саласында еңбек етіп, еліміздің дамуына өзіндік үлестерін қосқандығын жоққа шығару мүмкін емес. Тіптен, осы 1985-1988 жж. республикамызда кез келген мерекеде түрлі этностардың әндері шырқалып, қазақстандықтардың бір-бірімен мәдени байланыстары бүгінгі күнге дейін үзілген емес. Қазақстанда тұратын түрлі ұлт өкілдерінің мәдени дамуы мен бейбіт өмір сүруі егеменді еліміздің ұлттаралық қарым-қатынасын нығайту мен тұрақтандыруда маңызды орын алады.

Қорытынды. Қорыта келгенде, Қазақстанда өмір сүріп жатқан этникалық топтардың саяси-қоғамдық жағдайы еліміздің басты бағыттары қазақ тілі, өнері, мәдениеті, тарихы мен діні сияқты мемлекетті біріктіруші идеялармен ұштасуы тиіс. Барлық қазақстандық этностардың қазақ ұлтына біріккені бүгінгі этносаяси шындыққа жақын. Сонымен қатар, еліміздің тарихында орын алған ұлттаралық қатынастарды зерттеу, Қазақстанға түрлі тарихи оқиғалар негізінде күштеп және өз еркімен қоныс аударған этностардың қоныстану тарихындағы ақиқатты түсінуге мүмкіндік береді. Бұл бірінші кезекте, ел ішінде ұлттаралық қарым-қатынасқа байланысты қоғамдық-саяси және әлеуметтік – мәдени жағдайды дамытуда дұрыс саясат ұстануға септігін тигізеді. Зерттеу нәтижесін жас ғалымдар, жекелеген ізденушілер, Қазақстанда өмір сүретін этникалық топтардың тарихын зерттеуге арналған жұмыстар жазу барысында қолдануға болады. Сондай-ақ, мақалада жасалған тұжырымдар осы тақырып төңірегіндегі дербес ізденушілерге жаңа идеяларға бастама болады деп, күтілуде. Себебі бұл Қазақстанда өмір сүріп жатқан этникалық топтардың саяси-қоғамдық дамуы барлық халықтар үшін пайдалы, өмір сүрудің басты шарты, тәсілі және әрбір адамды жетілдірудің жолы болып табылады. Ол әр кезде әртүрлі дамыды және үнемі өзгеріске ұшырап отырды.

Кеңестік кезеңде ұлттаралық қатынастар халықаралық және халықтар достастығы ретінде қарастырылса, ол бүгінгі таңда әртүрлі ұлт өкілдері арасындағы сыйластықтың, қолдаушылық, толеранттылық және басқа ұлттардың, халықтардың, ұлттық топтардың рухани құндылықтарын игеруге ұмтылу деп, қарастырылуы тиіс. Сондықтан, Қазақстанда өмір сүретін этникалық топтардың саяси-қоғамдық жағдайы жан-жақты зерттеліп, ашық талқыға түсіп жаңа идеялармен толысып отыруы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Земсков В.Н. Спецпоселения (по документам НКВД и МВД СССР) [Текст]// Социологическое исследование. М.- 1990. - № 11. - С. 103-114.
2. Панеш Э.Х., Ермолов ЛБ. Месхетинские тюрки [Электрон.ресурс] // Вопросы истории. М.- 1991. - № 9-10. - С. 212-217.–URL:<http://istorja.ru/articles.html/caucasus/panesh-e-h-e..>
3. Осипов А. Г. Основные направления в самопознании и культуре Ахалцихских (Месхетинских) Турок: 20-е годы XIX – 90-е годы XX вв. [Текст] : автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.07. - М., 1993. - 29 с.
4. Юнусов А. Ахыскинские тюрки: дважды депортированный народ [Текст] // Центральная Азия и Кавказ. Швеция: Lulea.- 1999. - № 1. - С. 161-172.
5. Karrer E. D'Ancois. La gloire des nations ou La fin de l'empire soviétique. Paris, Fayard, 1990. 492 p
6. Pipes R. The formation of the Soviet Union. 1917-1923. Revised edition. Cambridge, 1964. 241 p.
7. Maccllosky H., Turner J. The Soviet Dictatorship. New York – Toronto – London, 1960. 300-301 pp.
8. Raymond E. The Soviet State. New York – London, 1968. 248 p.
9. Қозыбаев М.Қ. Ақтаңдақтар ақиқаты [Мәтін]: Оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 1992. - 272 б.
10. Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980) [Текст]. - Алма-Ата: Ғылым, 1991. 256 с.
11. Алдажуманов К.С., Алдажуманов Е.К. Депортация народов тоталитарного режима [Текст] // Депортированные народы и проблема прав человека: материалы семинара, г. Алматы, 12 июня 1997 г.) / Ред.: И. Трутанов и др. - Алматы, 1998. - С. 151-154.
12. Шәлекенов У.Х., Шәлекенов М.У. Әлем халықтарының этнологиясы [Мәтін]. - Алматы: Алтын мұра, 2002. - 302 б.
13. ҚРПМ (Қазақстан Республикасы Президенті Мұрағаты) 708- қ, 139-т., 1131- іс, 1, 2, 12, 13-14 п.
14. ҚРПМ 708- қ, 139-т., 1126- іс, 22, 25, 30, 86, 93, 164, 216 п.
15. ҚРПМ 708- қ, 139-т., 1130- іс, 18 п.
16. ҚРПМ 708- қ, 139-т., 1125- іс, 1, 8 п.

References:

1. Zemskov, V.N. Specposelency (po dokumentam NKVD i MVD SSSR) // Sociologicheskoe issledovanie. - 1990. - No. 11. - S. 103-114 [Russia].

2. Panesh, E.H., Yermolov LB. *Meskhetskii Turki // Voprosy Istorii.* - 1991. - No. 9-10. - S. 212-217. - URL:<http://istorja.ru/articles.html/caucasus/panesh-e-h-e>. [Russia].
3. Osipov, A.G. *Osnovnye napravleniya v samopoznani i kulture Akhalsikhsikh (Meskhetskikh) Turok: 20-e gody XIX – 90-e gody XX vv. : avtoref. dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.07.* - M., 1993. - 29 s. [Russia].
4. Yunusov, A. *Ahyskii Turki: dvazhdy deportirovannyi narod // Centralnaya Aziya i Kavkaz.* - Lulea. 1999. - No. 6. - S. 161-172 [Russia].
5. Karrer E. D'Ancos. *La gloire des nations ou La fin de l'empire soviétique.* Paris, Fayard, 1990. 492 p
6. Pipes R. *The formation of the Soviet Union. 1917-1923. Revised edition.* Cambridge, 1964. 241 p.
7. MacClosky H., Turner J. *The Soviet Dictatorship.* New York – Toronto – London, 1960. 300-301 pp.
8. Raymond E. *The Soviet State.* New York – London, 1968. 248 p.
9. Kozybaev, M. *Aqtandaqtar aqiqaty: Oqu quraly.* Almaty: Kazakh Universiteti, 1992. - 272 b. [Kazakhstan].
10. Asylbekov, M.Kh., Galiev A.B. *Sociolno-demograficheskie processy v Kazakhstane (1917-1990),* Almaty, 1991, 182-bet [Kazakhstan].
11. Aldajumanov K.S., Aldajumanov E.K. *Deportaciya narodov totalitarnogo rejime // Deportirovannye narody I problema prav cheloveka: materialy seminara, Almaty, 12 june 1997 g.) / Red.: I. Trutanov I dr.* - Almaty, 1998. - S. 151-154 [Kazakhstan].
12. Shalekenov U.H., Shalekenov M.U. *Alem halyktarynnyng etnologiyasy.* - Almaty: Altyn mura, 2002. - 302 b. [Kazakhstan].
13. AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan].- F. 708. - Op.139. - D.1131. - L. 1, 2, 12, 13-14 [Kazakhstan].
14. AP RK.- F. 708. - Op.139. - D.1126. - L. 22, 25, 30, 86, 93, 164, 216
15. AP RK.- F. 708. - Op.139. - D.1130. - L.18
16. AP RK.- F. 708. - Op.139. - D.1125. - L.1,8